

<https://doi.org/10.18778/0208-6050.1.11>

Mieczysław Bandurka

PROBLEMATYKA WALK NARODOWOWYZWOLEŃCZYCH
W ZASOBIE ARCHIWUM ŁÓDZKIEGO

Dzieje okręgu łódzkiego są odmienne od dziejów innych regionów Polski. Szczególnie odmienne są dzieje Łodzi, co z kolei miało wpływ na dzieje miast okręgu. Do XIX w. małe rolnicze miasteczko — nagle i bardzo szybko przekształciło się w największe w Królestwie Polskim pod względem ilości, skupisko klasy robotniczej. Ludność jak w żadnym innym mieście — rosnąca, z 767 w 1820 r., w 1914 r. osiągnęła 580 000 mieszkańców. Jak w żadnym też z innych miast ludność była zróżnicowana pod względem narodowościowym i wyznaniowym. To wszystko wywarło poważny wpływ na losy miasta i okręgu.

Dlatego też, badając dzieje walk narodowowyzwoleńczych Łodzi i okręgu łódzkiego przed 1918 r., należy to czynić w aspekcie wielu czynników, jakie składały się na specyficzne warunki, w jakich te walki powstawały i rozwijały się. Przy rozpatrywaniu poszczególnych wydarzeń i etapów walk, a co za tym idzie, przy poszukiwaniu materiałów archiwalnych do tych zagadnień, ich doborze i interpretacji należy wziąć pod uwagę specyfikę walk w Łodzi i okręgu, a szczególnie w drugiej połowie ubiegłego stulecia, kiedy walki narodowowyzwoleńcze toczyły się i spletały z walką społeczną. Bowiem w Łodzi i okręgu w odróżnieniu od innych miast obok ucisku narodowego, bardzo dokuczliwy był ucisk społeczny i ekonomiczny, gdzie burżuazję w odróżnieniu od proletariatu stanowili przedstawiciele innych narodowości w większości Niemcy i Żydzi.

Należy też zwrócić uwagę na skład socjalny łódzkiego proletariatu. W dużej mierze rekrutował się on z robotników pochodzących ze wsi,

związanych silnymi więzami obyczajowymi i religijnymi. To wszystko utrudniało oddziaływanie na nich różnych ugrupowań i partii politycznych. Zwrócić należy uwagę na powyższe dla lepszego zrozumienia skomplikowanego charakteru i trudności w walce politycznej i społecznej łódzkiego proletariatu. Aspekty te trzeba również wziąć pod uwagę przy poszukiwaniach, doborze i rozpatrywaniu oraz przy ocenie poszczególnych grup aktowych. Połączenie walki społecznej z polityczną dostrzega się we wszystkich większych odnotowanych przez historię wystąpieniach. Zarówno w wystąpieniach czeladzi lat dwudziestych (1824—1828), burzeniu maszyn 1861 r., czy „Buncie Łódzkim” 1892 r., jak też w walkach powstańczych dostrzega się różne aspekty walki.

Tworząca się klasa robotnicza posiadała już poczucie własnej odrębności, którą umacniały coraz częściej podejmowane próby solidarnych wystąpień. Wnosiła ona do walki narodowyzwolenczej treści społeczne, które na obszarze okręgu łódzkiego wpłynęły w sposób decydujący na przebieg walk powstań narodowych. Z kolei w wystąpieniach klasy robotniczej należy doszukiwać się więzi klasowej bez względu na narodowość i wyznanie. Tak np. w wystąpieniach społecznych 1824 r. i 1861 r. obok czeladzi i robotników Polaków, solidarnie wystąpili robotnicy niemieccy. Śledztwo przeprowadzone w Łodzi w 1861 r. wykazało, że obok burzenia maszyn wykryto „zmowę”, której celem miał być napad na ratusz, podczas którego zamierzano zrzucić carskie godło państwowe z czarnym dwugłowym orłem, a w jego miejsce zawiesić orła białego. W wydarzeniach tych uczestniczyli zarówno Polacy jak też i Niemcy. Również do uroczystości patriotycznych 1861 r. w Łodzi włączyli się wyrobnicy, czeladnicy i robotnicy pochodzenia niemieckiego. Na przykład po uroczystym nabożeństwie w kościele katolickim, wyszła procesja z chorągwiami, wśród których jedna była z orłem i pogonią. Do procesji przyłączyło się 1500 strzelców kurkowych śpiewających *Boże coś Polskę* po niemiecku. Żydzi również szli za procesją. Po drodze wstąpiono do „kirchy” a potem do „bożnicy”. Śpiewano pieśni patriotyczne, a z ogrodu spacerowego rozlegały się takti mazurka Dąbrowskiego. Z kolei w społecznych wystąpieniach 1892 r. gubernator piotrkowski K. Miller (przychylny polskiej ludności robotniczej) dostrzegał elementy walki społeczno-politycznej — przeciwko burżuazji i jej przedstawicielom narodowości niemieckiej. Te wszystkie elementy walk społecznych i narodowych w Łodzi i okręgu należy wziąć pod uwagę w czasie żmudnych i czasochłonnych poszukiwań w zasobie Archiwum Łódzkiego.

Należy też uwzględnić zmiany administracyjne, jakie miały miejsce w XIX w., a które wynikały z wydarzeń politycznych. Bowiem zmiany administracyjne miały wpływ na kształtowanie się i losy do-

kumentacji aktowej, stanowiącej podstawowe źródło wiadomości do dziejów Łodzi, jak również do dziejów okolicznych miast stanowiących tzw. okręg łódzki. Zmiany administracyjne i terytorialne jak również ogólne losy kraju sprawiły, że dokumentacja aktowa w poważnym stopniu została rozproszona. Podstawowa jednak baza materiałowa znalazła się w magazynach Archiwum Łódzkiego. Dość bogato zachowany zasób omawianego Archiwum, pochodzący głównie z XIX i bieżącego stulecia, zawiera bogate źródło wiadomości do wielu dziedzin życia, m. in. do dziejów walk narodowowyzwoleńczych. W czasie poszukiwań archiwalnych należy też wziąć pod uwagę współzależność poszczególnych urzędów administracji państwowej i instytucji, co znajduje odzwierciedlenie w dokumentacji przez te urzędy i instytucje wytworzonej. W niniejszym artykule chcielibyśmy omówić ich zawartość w tym względzie i możliwości ich wykorzystania. Ograniczone jego rozmiary pozwalają jedynie zasygnalizować niektóre grupy aktowe, dotyczące poszczególnych wydarzeń.

W tej sytuacji, na wstępie, wypada zasygnalizować przynajmniej inwentarze tematyczne¹, wydawnictwa informacyjne o zasobie², wydawnictwa źródłowe³ oraz opracowania monograficzne⁴, zawierające

¹ Inwentarz materiałów do historii ruchu robotniczego w Polsce (1867—1916), red. R. Gerber, t. I—II, Warszawa 1951—1953; Inwentarz materiałów archiwalnych do dziejów rewolucji 1905—1907 roku na ziemiach polskich, red. H. Rappaport, t. I—II, Warszawa 1956—1962.

² Szczegółowe dane znajdzie czytelnik w kartotece zespołów, w archiwalnych biuletynach informacyjnych wydawanych przez Naczelną Dyрекcję Archiwów Państwowych. Ponadto w artykułach i opracowaniach: J. Warężak, *Źródła do historii powstania 1863 roku w Archiwum Miejskim w Łodzi*, „Dziennik Zarządu Miejskiego w Łodzi” 1938, nr 1, s. 6—18; E. Ajnenkiel, J. Warężak, *Łódź w walce o niepodległość Polski*, tamże, nr 11, s. 1085—1089; R. Kaczmarek, *Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Łodzi w latach 1952—1953*, „Archeion” 1954, t. XXIII, s. 183—197; S. Rosiak, *Zespoły i rodzaje akt w Wojewódzkim Archiwum Państwowym w Łodzi, zawierające materiały do dziejów rewolucji 1905—1907 roku*, tamże, 1956, t. XXVI, s. 23—37; M. Bandurka, C. Ohryzko-Włodarska, *Archiwum Miasta Łodzi i Województwa Łódzkiego (Materiały dotyczące woj. poznańskiego)*. Informator o materiałach archiwalnych, Warszawa 1972, s. 725—791.

³ *Źródła do historii klasy robotniczej okręgu łódzkiego*, opr. G. Missalowa, Warszawa 1957; *Źródła do dziejów klasy robotniczej na ziemiach polskich*, t. I, *Królestwo Polskie i Białostoczczyzna, 1864—1900*, cz. 2, *Okręg Łódzki*, Warszawa 1962, s. 9—444; t. III, 1901—1914, cz. 2, 1905, *Gubernia Kaliska*, Warszawa 1971, s. 643—665; t. III, 1906—1907, cz. 3, *Gubernia Kaliska*, Warszawa 1972, s. 495—530; t. III, 1907—1914, cz. 4, *Okręg Łódzki*, Warszawa 1969, s. 463—714; *Narastanie rewolucji w Królestwie Polskim 1900—1904*, opr. H. Rappaport, Warszawa 1960; *Carat i klasy posiadające w walce z rewolucją 1905—1907 w Królestwie Polskim*, opr. S. Kalabiński, Warszawa 1956; *Walki chłopów Królestwa Polskiego w Rewolucji 1905—1907*, opr. S. Kalabiński, F. Tych, t. I, Warszawa 1958, s. 37—66, *Gubernia piotrkowska*, s. 463—530, *Gubernia kaliska*; t. II, Warszawa 1960, s. 15—54, *Gubernia kaliska*,

materiały do omawianego zagadnienia, jak również wskazujące drogę do ich dalszych szczegółowych poszukiwań, jeżeli tego wymagać będzie potrzeba.

Początkowy okres walk narodowowyzwoleńczych w początkach XIX stulecia ma dość ograniczoną archiwalną bazę źródłową, tak samo zresztą jak w ogóle ograniczona jest dokumentacja aktowa tego okresu. W aktach miasta Łodzi, Zgierza, Pabianic czy innych miast znajdujemy skąpe ślady, które świadczą o zaangażowaniu się mieszkańców miast w walkach narodowych tego okresu. Wymowa tych źródeł ma znaczenie dość szczególne, zwłaszcza że epokę napoleońską i okres Księstwa Warszawskiego w Polsce możemy uznać za okres, który zapoczątkował ciągłość walk narodowowyzwoleńczych i ich tradycji na obszarze okręgu łódzkiego.

Interesujące w tym względzie są Akta m. Łodzi dotyczące Gwardii Narodowej Miejskiej⁵. W wykazach gwardzistów znajdujemy nazwiska, które w przyszłości będą się przewijały wśród nazwisk bohaterów walk narodowowyzwoleńczych. Występują wśród nich nazwiska przedstawicieli różnych rodów mieszczańskich, pochodzenia drobnomieszczańskiego i plebejskiego — dziadków i ojców późniejszych uczestników powstań narodowych 1831 i 1863 r. Cytowane w wykazach nazwiska znajdują się pośród walczących nie tylko o niepodległość, ale również o wyzwolenie społeczne. Gwarantował to zresztą skład społeczny Gwardii, bo-
s. 365—476, *Gubernia piotrkowska*; t. III, Warszawa 1961, s. 27—66, *Gubernia kaliska*, s. 335—390, *Gubernia piotrkowska*; *Źródła do dziejów rewolucji 1905—1907 w okręgu łódzkim*, t. I, cz. I, opr. I. Ichnatowicz, P. Korzec, Warszawa 1957; t. I, cz. II, Warszawa 1958; t. II, opr. P. Korzec, Warszawa 1964. Należy podkreślić, że cytowane wydawnictwa źródłowe poprzedzone zostały szeroką i wnikliwą kwerendą, we wszystkich zespołach dotyczących omawianego zagadnienia; Po kilka przekazów źródłowych znajduje się w następujących publikacjach: R. Rosin, M. Bandurka, *Łódź 1423—1823—1973. Zarys dziejów i wybór dokumentów*, Łódź 1974; *Zgierz — źródła do dziejów miasta w XIX i XX w.*, opr. M. Bandurka, Łódź 1976.

⁴ M. Rawita-Witański, *Łódź w czasie rewolucji 1831 roku*, „Rocznik Łódzki” 1928, t. I, s. 213—216. W tym krótkim artykule autor cytuje źródła, głównie dotyczące uzbrojenia i zaopatrzenia wojsk. Brak przypisów utrudnia ich identyfikację i bezpośrednio ich wykorzystanie; A. Hoefig, *Powstanie listopadowe w świetle dokumentów łódzkich*, tamże, s. 217—230. Autor wykorzystał głównie Akta m. Łodzi, cytując przy tym w całości lub części dokumenty dotyczące powstania; J. Andrusszewski, *Gwardia Narodowa Miejska w Łodzi, Rok 1809—1815*, tamże, 1931, t. II, s. 223—242. Cytowana praca oparta jest głównie o wykorzystane Akta m. Łodzi; E. Ajnenkiel, *Pierwszy bunt robotników łódzkich w r. 1861*, tamże, s. 367—388; A. Próchnik, *Bunt Łódzki w roku 1892*, Łódź 1932; A. Barszczewska, *Nurty walki. Udział Łodzi i okręgu łódzkiego w ruchach narodo-wyzwoleńczych 1795—1864*, Łódź 1971. Autorka cytuje podstawowe źródła archiwalne do dziejów walk narodowowyzwoleńczych. Ponadto wykorzystwała pamiętniki i inne materiały źródłowe znajdujące się poza archiwum.

⁵ Akta m. Łodzi, sygn. 6692, k. 1—7, 9—12, 17, 33, 41, 44, 47, 63—64.

wiem zgodnie z zarządzeniem prefekta pow. zgierskiego w skład łódzkiej Gwardii weszli przedstawiciele ludności rzemieślniczo-wyrobniczej i mieszczaństwa. Wśród 69 łódzkich gwardzistów było 3 szewców, 2 rzeźników, stelmach, garncarz, urzędnik akcyzy, 46 mieszczan rolników, a wśród 14 przedstawicieli ludności żydowskiej 4 trudniło się kramarstwem, 5 krawiectwem, pozostali utrzymywali się z piekarstwa, rzeźactwa i szynkarstwa. Uzupełnieniem tych materiałów są Księgi Ludności Stałej oraz Akta Urzędnika Stanu Cywilnego zawierające podstawowe (w zasadzie kompletne) źródło z zakresu ewidencji ludności od 1807 r. dla całego omawianego okresu.

Obok danych ewidencyjnych w tych aktach znajdują się niekiedy interesujące zapiski o różnych wydarzeniach (w przypadku Akt Urzędnika Stanu Cywilnego) lub adnotacje o karalności i pozbawieniu obywatelstwa za różnego rodzaju przewinienia — w tym też o charakterze politycznym (w Księgach Ludności Stałej). Wśród akt stanu cywilnego znajdują się niekiedy księgi zawierające zapisy kronikarskie bądź zbiór rozporządzeń, postanowień czy okólników urzędowych ogłaszanych z ambon przez księży, jak to np. miało miejsce w przypadku parafii Sokolniki pow. wieluńskiego (z lat 1832—1839), gdzie jedna z ksiąg zawiera bardzo interesujące normatywy z tego okresu.

Omawiając materiały w układzie chronologicznym kolejno należy wymienić źródła do wydarzeń lat dwudziestych ubiegłego stulecia. Dotyczą one wrzenia wśród robotników budowlano-ziemnych w Łodzi oraz buntu czeladzi zgierskiej. Wiadomości o tych zajściach występują głównie w Aktach m. Łodzi oraz miasta Zgierza. Jest to korespondencja pomiędzy komisarzem wojewódzkim delegowanym a burmistrzami wymienionych miast w sprawie represji za udział w tych wystąpieniach; ponadto listy oskarżonych sporządzone przez władze sądowno-policyjne, wyroki sądowe, tekst pochwały dla burmistrzów miast i majstrów oraz Starszego Zgromadzenia Sukienników w Zgierzu J. Zacherta za udział w tłumieniu wrzenia wśród czeladzi. Z braku akt władz powiatowych i władz sądowno-policyjnych, jest to jedyny materiał dla wymienionych wydarzeń.

O wiele bardziej bogato reprezentowane są materiały do udziału ludności okręgu łódzkiego w walkach narodowyzwolenczych z okresu obu powstań narodowych oraz okresu po wydarzeniach rewolucyjnych Wiosny Ludów i patriotycznych demonstracji lat 1861—1862. Podobnie jak do okresu wojen napoleońskich najliczniej zachowały się materiały w aktach miejskich. Na czoło w tym względzie wysuwają się Akta m. Łodzi. Wśród nich na uwagę zasługują: *Raport burmistrza m. Łodzi Tangermana do Komitetu Obywatelskiego obywateli łączyckiego — o ogłoszeniu powstania w mieście (13 XII 1830); Deklaracja z wła-*

snej chęci przyrzeczonej ofiary przez mieszkańców m. Łodzi na uzbrojenie ośmiu mazurów reskryptem Komitetu Obywatelskiego Obwodu Łęczyckiego z dnia 20 XII 1830 r. nakazanych; Pismo komisarza obwodu łęczyckiego do burmistrza m. Łodzi w sprawie produkcji broni (29 XII 1830); Pismo Komitetu Obywatelskiego Obwodu Łęczyckiego do burmistrza m. Łodzi w sprawie wcielenia do Gwardii Ruchomej tej części czeladzi krajowej i zagranicznej, która jest skłonna do niespokojności i awantur (14 II 1831); Pismo w sprawie wyjazdu trzech ślusarzy łódzkich do Warszawy w celu produkowania broni w centralnych fabrykach (marzec 1831); Raport burmistrza m. Łodzi Tangermana do generała majora Lesowskiego w sprawie zdjęcia godła rosyjskiego z kasy miejskiej (16 VIII 1831) itp.

Wśród materiałów dotyczących ucisku policyjnego po powstaniu i po rewolucji 1848 r. na uwagę zasługują instrukcje dotyczące śledzenia i rejestrowania emigrantów politycznych oraz kontroli i nadzoru policyjnego nad ludnością, spowodowane szerzeniem się rewolucyjnej propagandy. Cytowane materiały zachowały się również głównie w aktach miejskich (akta policyjne z tego okresu nie zachowały się).

Interesujące są materiały dotyczące „Buntu Łódzkiego” z kwietnia 1861 r., jak również przedpowstaniowych manifestacji patriotycznych. Szczególnie bogato znalazły swe odbicie wypadki kwietniowe związane z burzeniem maszyn. Wypadkom tym poświęcony jest pokaźny wolumen akt w zespole Akt m. Łodzi⁶. Z tego też okresu na uwagę zasługuje sprawa organizacji im. Garibaldiego w Pabianicach — jaka znajduje odzwierciedlenie w aktach miejskich.

Dość bogato reprezentowane są materiały dotyczące dziejów powstania styczniowego oraz represji popowstaniowych. Na uwagę w tym względzie zasługują również akta miast, a w szczególności Akta m. Łodzi. Niestety nie zachowały się materiały łączące się bezpośrednio z powstaniem, czy też jego likwidacją. Nie trafiły do Archiwum aktów władz rosyjskich zwalczających i likwidujących akcję powstańczą, a wśród których znajdowały się dość często materiały pochodzące od władz powstańczych w postaci załączników do spraw (akta te jak też naczelników powstańczych znajdują się w Centralnym Archiwum Historycznym w Moskwie). Wyjątek stanowią zbiory prywatne Ostrowskich i Potockich z Maluszyna, gdzie wśród akt gospodarczych i papierów prywatnych znajdują się oryginalne odezwy, wezwania, publikacje drukowane i rękopiśmienne dotyczące powstania⁷.

⁶ Tamże, sygn. 240 a.

⁷ Wykaz tych materiałów, jak też przykłady cytowane z akt miejskich zob. S. Rosiak, L. Waszkiewicz, *Materiały do dziejów powstania styczniowego w Archiwum Państwowym m. Łodzi i Województwa Łódzkiego*, „Archeion” 1964, t. XL, s. 60—61; Przykład zachowanych akt w archiwach radzieckich stanowić mogą

Interesujące dopełnienie tych materiałów stanowią cytowane powyżej Akta Urzędnika Stanu Cywilnego. Aczkolwiek (w aktach zgonu) nie podawano w nich przyczyny śmierci, to w wielu przypadkach po bitwach powstańczych uczyniono wyjątek. I tak proboszcz parafii Rososzyce w aktach USC w księdze pod datą 17 I 1864 r. zapisał: „o godzinie jedenastej przed południem umarł we wsi Rozdziały ... Józef żołnierz w Partii Wojsk Polskich, urodzony w gub. augustowskiej, z rodziców i miejsca urodzenia nieznany ...”⁸ Bogate natomiast są zapisy w księgach USC z miejscowości, w których odbyły się większe bitwy powstańcze. Na przykład po nieszczęśliwej bitwie pod Dobrą w dniu 24 II 1863 r. miejscowy proboszcz w obecności świadków — organisty Antoniego Kwiecińskiego i dziadka kościelnego Floriana Maciejewskiego sporządził 52 akty zgonu, w tym 38 osób rozpoznanych i 14 bezimiennych. Jest to niepełny rejestr poległych w bitwie pod Dobrą. Zwłoki wielu zabitych, w tej liczbie i bohaterski łódzkiej Marii Piotrowiczowej, zostały przewiezione do Łodzi. Postać Piotrowiczowej, której śmierć została uwieczniona w literaturze, obrazach i opowiadaniach przysłoniła swą osobą postaci innych kobiet, które zginęły w walce czy też w bestialski sposób pomordowane pod Dobrą. Między innymi były to: Antonina Wilczyńska lat 20, służąca z Łodzi i Weronika Wojciechowska lat 19 z Byszewa. O innych bezimiennych poległych w bitwie pod Dobrą odnotowano: „czternastu wojowników polskich poległych w walce z wojskiem carsko-rosyjskim”. Po bitwie pod Cyrusową Wolą w dniu 6 IX wśród ponad czterdziestu poległych, zapisany został „Paweł Ganier (Paul Ganier d'Abin) rodem z Francji, dowódca kosinierów, lat około 36” i „Ludwik Zalewski z teatru w Warszawie — dowódca strzelców — rozpoznany przez stangreta z Koblina”. Znacznie większa liczba poległych została zapisana, w aktach USC, po bitwie pod Dalikowem w dniu 10 września 1863 r. Liczba powstańców pogrzebanych na cmentarzu Dalikowskim wynosi prawie sto osób. Akta USC nie zawierają pełnej ewidencji poległych i zaginionych powstańców. Nie obejmują one uczestników powstania, straconych z wyroków sądów wojennych. Informacji o tych osobach ze skutkiem możemy poszukiwać w Księgach Ludności Stałej. W przypadkach skazania, w księgach tych odnotowano datę i miejsce wydania wyroku oraz podawano nazwę instytucji, która wyrok ferowała, a także rodzaj kary.

Dokumenty dotyczące Ignacego Bleszczyńskiego-Malczewskiego, dowódcy oddziału powstańczego (1863—1864) na obszarze powiatu piotrkowskiego, oprac. M. Bandurka, „Rocznik Łódzki” 1978, t. XXIII/XXVI, s. 311—319. Mikrofilmy akt dotyczących powstania przechowywanych w archiwach radzieckich znajdują się w Naczelnej Dyrekcji Archiwów Państwowych.

⁸ W Archiwum Łódzkim znajduje się specjalna kartoteka (150 kart) zawierająca wyniki kwerendy do dziejów powstania 1863 r.

Dopełnieniem tych materiałów są akta władz administracji ogólnej i władz policyjnych. Na czoło w tym względzie wysuwają się Akta Naczelnika Ziemskiej Straży i Policmajstra m. Łodzi oraz Kancelaria Gubernatorów Piotrkowskiego i Kaliskiego. Dotyczą one głównie nadzoru policyjnego nad uczestnikami powstania: listy gończe o zbiegłych powstańcach, starania o powrót z zesłania, rozciąganie nadzoru nad powracającymi z Syberii i emigracji (przy okazji czasem znajdują się informacje o samym powstaniu i roli w nim danego osobnika).

Ze skutkiem należy również poszukiwać materiałów w aktach administracji szczebla powiatowego. Na przykład w Aktach Naczelnika pow. Piotrkowskiego znajduje się m.in. wiadomość o zorganizowanej w Piotrkowie w latach 1863—1866 specjalnej policji wojskowej i korespondencja o ściąganiu kontrybucji. W Aktach Naczelnika pow. Radomszczańskiego znajduje się korespondencja o zabranii przez powstańców pieniędzy z magazynu solnego. W korespondencji znajdują się listy gończe za uczestnikami powstania z Ukrainy, Podola i Wołynia. Zachowała się też korespondencja w sprawie wyznaczenia zapomóg rodzinom szpiegów, skazanych na śmierć przez władze powstańcze. W aktach Łódzkiego Zarządu Powiatowego m. in. znajduje się list gończy z 1871 r. za Jarosławem Dąbrowskim i braćmi Wilczewskimi, którzy według informacji agentów policji zamierzali przedostać się na teren Królestwa.

Materiały powyższe, podobnie zresztą jak całokształt zagadnienia walk narodowowyzwoleńczych, łączy się z materiałami do dziejów ruchu robotniczego i w ogóle walk społeczno-politycznych po powstaniu. Cytowane materiały znajdują się w wymienionych powyżej zespołach, a ponadto dla okresu nieco późniejszego (po 1867 r.) w aktach włociańskich, w Aktach Inspektora Fabrycznego Guberni Piotrkowskiej, w Aktach Żandarmerii, w aktach sądowych, Tymczasowych Generał Gubernatorów Piotrkowskiego i Kaliskiego dla okresu Rewolucji 1905—1907 r., w aktach miast i gmin oraz w aktach władz administracji szkolnej⁹.

⁹ Kancelaria Gubernatora Piotrkowskiego 1867—1918, 3524 ja; Kancelaria Gubernatora Kaliskiego 1863—1918, 2870 ja; Naczelnik Ziemskiej Straży m. Łodzi 1864—1894, 618 ja; Policmajster m. Łodzi 1894—1914, 2284 ja; Naczelnik Powiatu Piotrkowskiego 1816—1866, 155 ja; Zarząd Powiatowy Nowo-Radomski 1867—1913, 166 ja; Zarząd Powiatowy Łódzki 1867—1914, 660 ja; Zarząd Powiatowy Łęczycki 1867—1914, 229 ja; Zarządy Powiatowe: Kolski 1872—1915, 7 ja; Sieradzki 1869—1915, 7 ja; Wieluński 1906, 1 ja; Brzeziński 1874—1912, 5 ja; Częstochowski 1882, 1 ja; Kutnowski 1882—1895, 1 ja; Starszy Inspektor Fabryczny Guberni Piotrkowskiej 1886—1914, 2910 ja; Zarząd Żandarmerii Guberni Piotrkowskiej 1903—1913, 1239 ja; Zarząd Żandarmerii Powiatów: Będzińskiego, Częstochowskiego i Noworadomskiego 1905—1909, 356 ja; Zarząd Żandarmerii Powiatów Łódzkiego i Łaskiego 1909—1914, 242 ja; Zarząd Żandarmerii Powiatów Piotrkowskiego, Rawskiego i Brzezińskiego 1907—1917, 140 ja;

Trudno tu w kilku zdaniach omówić zawartość tak poważnych pod względem ilościowym i jakościowym zespołów. Oceniając je jednym zdaniem należy stwierdzić, że wymienione zespoły m. in. zawierają materiały do całokształtu dziejów walk społeczno-politycznych na obszarze objętym działalnością tych urzędów. Znajduje się w nich odzwierciedlenie wszystkich wydarzeń, zarówno o charakterze politycznym jak też i społecznym. Wydarzenia te jak już wyjaśniliśmy na wstępie, ściśle łączyły się ze sobą. Łączy je też ściśle cytowana baza źródłowa. Szczegółowa ocena materiałów jak również przykłady ich różnicowania znajdują się w cytowanych wydawnictwach źródłowych pod redakcją G. Missalowej, PAN, w inwentarzu *Materiałów do dziejów ruchu robotniczego*, wydanym przez NDAP oraz pod redakcją S. Kalabińskiego i F. Tycha, P. Korca, I. Ihnatowicza i innych. Wypadki dziejowe sprawiły, że dokumentacja ta urywa się niemal całkowicie na 1914 r.

Dla okresu wojny ze zrozumiałych względów baza źródłowa jest ograniczona. Niemniej w zachowanych materiałach znajdujemy interesujące przekazy do dziejów walk narodowyzwolenczych bezpośrednio poprzedzających odzyskanie niepodległości. I tu, jak i w poprzednich grupach, na czoło wysuwają się akta miejskie i akta gmin. Bowiem władze administracji samorządowej najwcześniejszej zdołały się zorganizować i działać, co znajduje odbicie w pozostałych po nich aktach. Obok tych na uwagę zasługują akta Głównego Komitetu Obywatelskiego¹⁰, przejściowej, władzy po ucieczce władz carskich oraz dość kompletnie zachowanych akt Cesarsko-Królewskiego Sądu Niemieckiego w Łodzi¹¹, działającego na obszarze zajęтым przez władze okupacyjne niemieckie. Znajduje się w nich odbicie niesubordynacji społeczeństwa Łodzi wobec okupacyjnych władz niemieckich.

Dopełnieniem tych materiałów są akta Głównego Urzędu Zaciągu do Wojska Polskiego z lat 1914—1918, obrazujące dzieje powstania i formowania się odradzającego się wojska polskiego na obszarze byłego województwa łódzkiego, a szczególnie w jego południowej części, już w pierwszych miesiącach po wybuchu wojny w 1914 r.¹²

Zarząd Żandarmerii Guberni Kaliskiej 1880—1913, 828 ja; Zarząd Żandarmerii Powiatów Konińskiego i Słupeckiego 1903—1914, 248 ja; Zarząd Żandarmerii Powiatów Łęczyckiego, Kolskiego i Tureckiego 1894—1914, 274 ja; Zarząd Żandarmerii Powiatów Wleńńskiego i Sieradzkiego 1892—1914, 307 ja; Tymczasowy Generał Gubernator Piotrkowski 1905—1909, 122 ja; Tymczasowy Generał Gubernator Kaliski 1905—1909, 42 ja; Urząd do Spraw Włościańskich Guberni Piotrkowskiej 1864—1914, 2701 ja; Urząd do Spraw Włościańskich Guberni Kaliskiej 1864—1914, 7596 ja; ponadto powiatowe urzędy do spraw włościańskich guberni kaliskiej i piotrkowskiej.

¹⁰ Główny Komitet Obywatelski, 1914—1915, 310 ja.

¹¹ Sąd Cesarsko-Niemieckiego Gubernatorstwa Wojskowego w Łodzi, 1915—1918, 1908 ja; Cesarsko-Niemiecki Sąd Okręgowy w Łodzi, 1915—1918, 2678 ja.

¹² Główny Urząd Zaciągu do Wojska Polskiego, 1914—1918, 48 ja.

Informacja byłaby niekompletna, gdybyśmy pominęli zbiory druków i pism ulotnych, chronologicznie obejmujące okres od lat osiemdziesiątych ubiegłego stulecia. Jest to bardzo interesujące dopełnienie materiałów rękopiśmiennych archiwalnych¹³. I bez przesady możemy stwierdzić, że bez istnienia tych zbiorów obraz dziejów walk narodowowyzwoleńczych i społecznych, opracowany tylko w oparciu o tradycyjne archiwalia byłby niekompletny. Wystarczy wspomnieć, że obok odezw rewolucyjnych od początków naszego stulecia poprzez rewolucję 1905—1907 r. i okres poprzedzający wojnę, piękne dopełnienie stanowią patriotyczne odezwy z okresu I wojny, ilustrujące atmosferę i nastroje społeczeństwa, afisze obrazujące obchody patriotycznych rocznic narodowych (3 Maja, powstań narodowych i 100 rocznicy śmierci Tadeusza Kościuszki) i inne.

Pod koniec należy jeszcze wspomnieć o prasie łódzkiej, która niemal w komplecie od lat sześćdziesiątych ubiegłego stulecia znajduje się w zbiorach Archiwum Łódzkiego oraz o zbiorach ikonograficznych, które stanowią wizualne dopełnienie spuścizny rękopiśmiennej oraz prasy. Wiele z nich, a szczególnie z okresu wojny, zasługuje na specjalne wyróżnienie. Obrazują one bowiem wydarzenia bezpośrednio poprzedzające odzyskanie niepodległości, jak również wydarzenia listopadowe 1918 r.

Jako ostatnie z tej grupy należy wymienić zdjęcie ilustrujące posiedzenie I Rady Miejskiej obradującej w dniu 14 XI 1918 r. z okazji odzyskania niepodległości. Przedstawia ono zebranie, na którym przewodniczący rady wypowiedział m. in. następujące słowa: „Wysoká Rado Miejska. Pierwszy raz w dniu dzisiejszym Łódzka Rada Miejska obraduje pod opieką orła białego. Nie ma już przemocy, tej pięści żelaznej, która od tylu lat ciążyła nad nami. Otóż powinniśmy umieć ocenić obecną chwilę i zrozumieć jej znaczenie w dziejach naszego kraju. Jestem pewny, że wszyscy sobie doskonale zdajemy sprawę z tych wielkich wydarzeń, które się obecnie rozgrywają i które mają znaczenie dla całego naszego kraju. Rząd własny, który obecnie się organizuje, będzie miał opiekę nad interesami całego kraju, będzie się starał zadośćuczynić wszystkim sprawiedliwym żądaniom wszystkich warstw społeczeństwa naszego”. Jakże znamienne były te słowa i jakże ciągle aktualne. I to przemówienie, jak wynika z treści, zachowało się wśród protokołów posiedzeń Łódzkiej Rady Miejskiej¹⁴.

Wojewódzkie Archiwum
Państwowe w Łodzi

¹³ Zbiór Druków i Pism Ulotnych, 1882—1945, 498 ja.

¹⁴ Akta m. Łodzi, Rada Miejska, sygn. 6692, k. 17.

Мечислав Бяндурка

ПРОБЛЕМАТИКА НАРОДНООСВОБОДИТЕЛЬНОЙ БОРЬБЫ
В КОЛЛЕКЦИИ ЛОДЗИНСКОГО АРХИВА

История Лодзи и Лодзинского округа отличается от истории других регионов страны. Изучая историю народно-освободительной борьбы лодзинского округа необходимо принять во внимание многие факторы, которые способствовали специфическим условиям, в которых начиналась и развивалась эта борьба. Необходимо также принять во внимание эти взгляды при поисках архивных материалов, при их подборе и интерпретации. Архивные поиски необходимо начинать со знакомства с тематическим инвентарём, с информационными издательствами о ресурсах, с источниками издательств и с другими монографическими разработками. Основным архивным источником являются акты городов и гмин, акты отдела записи актов гражданского состояния, книги постоянного населения, акты губернаторской канцелярии и генерал-губернаторов, жандармерии, уездовских властей, фабричной инспекции и акты сельских управлений. Для периода I войны — акты оккупационных судов, Гражданского Комитета в Лодзи и Главного Управления Призыва в Польскую Армию. Дополнением для актов являются сборники печатных изданий, летучих писем, печать, а также иконографические сборники.